

10 02 00 ЗАБОНШИНОСИ
10 02 00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ
10 02 00 LINGUISTICS

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ, АФРИКИ,
АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**

**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE, ASIA,
AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

УДК 81
ББК 81.2 Т-4

ФАРҶАНГНОМАҶО- ХАСАНЗОДА АБДУҶАМОЛ АШРАФ, д. и. филол., профессор,
ХАЗИНАИ БЕҶАМТОИ мудири кафедраи забони тоҷикии МДТ «ДДХ ба номи
ОЛАМИ МАЪНАВИИ ХАЛҚ акад. Б. Гафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)

СЛОВАРИ – БЕСЦЕННАЯ **ХАСАНЗОДА АБДУҶАМОЛ АШРАФ,**
СОКРОВИЩНИЦА д. филол. н., профессор, заведующий кафедрой
ДУХОВНОГО МИРА таджикского языка ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова»
НАРОДА (Таджикистан, Худжанд)

DICTIONARIES AS **HASANZODA ABDUJAMOL ASHRAF,** Dr. of Philology, Professor,
INVALUABLE TREASURY OF chief of the department of the Tajik Language under the SEI
NATION'S SPIRITUAL “KhSU named after acad. B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)
WORLD **E-MAIL: abdujamol58@mail.ru**

Калидвожаҳо: лугатнома, таърихи забони тоҷикӣ, калимоти тоҷикии асил, ҳиссаҳои номии нутқ, феъл, сермаъноӣ, воситаҳои флективию аналитикӣ

Дар мақола дар хусуси ҳифзи шаклҳои нодири дастае аз вожаҳои мансуб ба ҳиссаҳои номии нутқ ва феъл андешаронӣ шудааст. Муаллиф дар заминаи маводи аз фарҳангномаҳои асримиёнагӣ ва муносири форсӣ-тоҷикӣ гирдомада ба бардоште расидааст, ки дастае аз аносири лугавии бостонӣ имрӯз дар забони тоҷикӣ гардиш надоранд, ё дар таркиби бархе аз калимаҳои сохтаву мураккаб ё таркибҳои маҳфузанд, ё ки бо вучуди аз доираи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ хориҷ гардидан дар гӯишҳои муосир ба ҳамон гунаи қухан, ё шакли таҳаввулҷфта, ё ки дар чанд мувозӣ побарҷо мондаанд; иддае аз феълҳои бостонӣ, ки умри беш аз сеҳазорсолаи истифода доранд, ҳоло сарчашмаи бархе вожаҳои мансуб ба исм шудаанд.

Ключевые слова: словарь, история таджикского языка, исконно таджикские слова, имя существительное, глагол, полисемантность, флективные и аналитические средства выражения

Изучается проблема сохранения редких форм группы слов, относящихся к именным частям речи и глаголу. На основе богатого фактологического материала из средневековых и современных словарей сделан вывод, что группа древних лексических элементов или не имеет оборота в современном таджикском языке, или сохранилась в составе производных сложных слов и словоформ, или, несмотря на выход из лексического фонда современного литературного таджикского языка, сохранилась в древней форме, а иногда - в искаженной форме в современных говорах. Часть древних глаголов, имеющих трехтысячелетнюю историю, послужила материалом для образования имен существительных.

Key words: dictionary, history of the Tajik language, primordial Tajik words, noun, verb, polisemanticity, inflexional and analytical means of expression

The author dwells on the problem of preservation of rare forms of a certain group of words pertaining to nominal parts of speech and verb. Proceeding from the rich factological material registered in mediaeval and today's dictionaries, he comes to the conclusion that the group of ancient lexical elements is almost not used in Modern Tajik, or it retained in a composition of derivatives, compound words and word-forms; in spite of being excluded from the basic lexical stock of Modern Literary Tajik Language this group reserved the old form, sometimes the latter occurs in present vernaculars which distorted it. A part of ancient words having three thousand years history served as a material for forming nouns.

Забони тоҷикӣ пас аз шакли адабӣ пайдо карданаш тадричан вориди сахнаи илму адабу тафаккури ақлӣ шуда, дар даврони баъдӣ ҷони тоза ёфт ва зарфияту қобилияти ҷадиде пайдо намуд. Барои вусъатёбии ҷунин зарфияту қобилият хидмати абармардоне ҷун Фирдавсӣ басо ситуданист, ки «бо ин забон миёни Эрон ва ислом пайванде барқарор кард ва ин пайванд байъате буд, ки қавми эронӣ бо шарияти ислом тавассути хонда шудани хутба ба забони форсӣ сураат гирифт»-а, «тадричан бо суръати тамом на танҳо вориди майдони илму адаб гардид, балки ҳатто қаламрави тафаккури диниро фатҳ намуд ва аҳли илму адаб онро қадам ба қадам ба осмони тақаддус наздик мекарданд» (15, с.12). Дар даврони баъдӣ ин забон на танҳо ҳамчун забони мулкӣ мақом пайдо кард, балки ба ҳайси забони малакутӣ, рӯхонӣ ва муқаддас шинохта шуд.

Як сабаби ба ин гуна мақом расидани забони ниёгонамон ба доро будани он ба таркиби луғавии ғанӣ марбут буда, онҳо дар фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ ба форсӣ-тоҷикӣ ё форсӣ-тоҷикӣ ба забонҳои дигар, ки аҳли таҳқиқ шумори онҳоро наздик ба 250 адад шуморидаанд (10, с.34), гирдоварӣ шудаанд.

Албатта, муаллифони ҷунин луғатномаҳо, ки дар онҳо тафаккур, маънавиёт, табиат, рӯҳу равони соҳибзабонон, олами маънавии халқ инъикос гардида, калиди дари олами маъноҳо, тобишу ҷилваҳои эҳсосотиву иродавӣ ва меъёрҳои истеъмолии забон мебошад (9, с. 239), дар таълифи ин ганҷинаи калимаҳо дар тӯли даҳсолаҳо заҳмат кашидаанд, луғоти нобу асили тоҷикиро дар радифи вожаҳои мансуб ба забонҳои дигар гирдоварӣ кардаанд, маъноҳои ифодакунандаи онҳоро дар заминаи маводи матнҳо санҷидаанд, доираи қорбурдашонро ошкор намудаанд, қиёфаи овозияшонро шарҳ додаанд, мавридҳои қорбасташонро муайян кардаанд. Ҷунончи, Ҳусайни Инҷу 30 соли умрашро барои таълиф ва боз 20 соли дигарро барои такмили «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» сарф намуд, Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ дар таълифи

«Ғиёс-ул-луғот» 14 сол заҳмат кашид. Ҳамин гуна меҳнаткашиву заҳматписандиро дигар муаллифони ин гуна қомусҳо барои худ раво дидаанд.

Дар чунин луғатномаҳо, ки онҳо баҳри беканори вожаву ифодаҳои ачибу ғариби эрониясл буда, маҳз онҳо дар ҳама давру замон муҳофизӣ донишу заковати инсон, таҷрибаи бисёрасраи халқ ба шумор омада, барои ғанигардии маърифати забондонии мардум хидмати бузургеро анҷом медиҳанд (8, с.192), вожаҳои гирдоварӣ шудаанд, ки ҳукуки комили такроран ба забон роҳ ёфтанд доранд. Як нигоҳи сатҳӣ ба маводи бархе аз ин гуна фарҳангномаҳо ё осори дигари аҳли адаб кофист, ки бо садҳо адади чунин аносири луғавӣ дучор оем. Чун намуна ин ҷо зикри вожаҳои, амсоли *полидаҳаммаънои калимаи арабии хулоса, фаёр-санъат, пашианг-чафо, беҳудахорӣ-исроф, ҷигарташина-бисёр муштоқ, афсаронидан-мунҷамид кардан, анбозидан-шарик шудан, ревидан-маъзул гаитан, сипасрав-тобеъ, муқаллид, забарнигар-олиназар, пайвастагӣ-иттисол, бисуданӣ –малмус, чарой-иллат, мардумӣ-инсоният, пайдой-зуҳур, ноёбандагӣ-адаби идрок, ситеҳанда-мутаассиб, кажпаймон-хоин, ҳамдидорӣ-мулоқот* бамаврид медонем, ки бар ивази аксари онҳо имрӯз сохтаҳои арабӣ ё ягон забони дигари бегона гардиш доранд. Сабаби аз хотирҳо зудуда шудани дастаи калони чунин калимаҳо марбут ба он аст, ки дар давраҳои алоҳидаи инкишофи забони тоҷикӣ бо сабаби надоштани ҳавсалаи ёдгирии калимоти порсии асил ағлаби чунин аносири луғавии сирф эрониясл аз хотирҳо фаромӯш шуда, ҷои онҳоро унсурҳои бегонаи ба табиати забони ниёгонамон ношинам ишғол кардаанд. Мавриди истифода қарор додани иддае аз чунин луғотро ҳатто дар даврони асримиёнагӣ ниёгонамон муносиб надонистаанд. Магар хуб нест, ки бар ивази сохтаҳои бемаънову бемантиқӣ имрӯза, ки устод М. Шакурӣ нобарҷову бемаъно будани онҳоро борҳо дар «Ҳар суҳан...» таъкид кардаанд (23, с.61-77, 181, 240, 242, 347-352), чунин вожаҳои куҳанро такроран ба гардиш ворид намоем. Дар радифи калимаву ифодаҳои мансуб ба ҳиссаҳои номии нутқ дар таркиби луғавии забони даврони классикӣ садҳо вожаҳои ифодакунандаи амалу ҳолат дар гардиш қарор доштанд, ки имрӯз баҳши зиёдашон аз истифода мондаанд. Луғоте чун *пашалидан* «часпидан», *парзидан* «пур кардани ҷоҳ аз санг ва таъмир кардан ва бастанӣ ҷоҳ», *тухшидан* «кӯшидан, саъй кардан», *танҷидан* «печидан ва дар ҳам кашидан ва маҳкам кардан», *чушидан* «макидан, мазидан», *зинудан* «мӯя, нола кардан», *шикарфидан* «лағжидан», *фаргардан* «оғуштан, сириштан» ва м. инҳо аз қабилӣ ҳамин гуна феълҳо ба шумор меоянд.

Нуктаи дигар ба қорбурди бархе шаклҳои феъл тааллуқ дорад. Маълум аст, ки дар тӯли дурударози қорбурди ин гуна аносири луғавӣ дар роҳҳои ташаккули шакли масдарии онҳо таҳаввулоти ҷашмрасе зуҳур намуд. Дар даврони пешазмелодӣ масдар одатан аз реша бо ёрии пасванди *-tanaiy* сохта мешуд. Минбаъд ба мӯчиби таҳаввулот дар сохтори чунин масдарҳо онҳо ба гунаи таҳфифёфта боқӣ монданд. Ин аст, ки *raiktanaiy* ба гунаи ихтисоргардидаи рехтан, *viraiktanaiy* -гурехтан, *graptanaiy* -гирифтан, *srutanaiy*-сурудан, *xšnutanaiy* -шунидан, *sauktanaiy*-сӯхтан, *xupsatanaiy* -хуфтан, *bartanaiy* -бурдан, *nipištānaiy* –навиштан ва м. инҳо ба гардиш ворид шуданд. Аммо дар радифи чунин шакли анъанавии масдарсозӣ дар даврони миёнаи инкишофи забон усули нави бунёди феълҳо ба вучуд омад, ки дар зуҳури онҳо асоси замони ҳозираи феълҳо ва пасвандҳои *-īd*, *-ād*, *-īst* нақши сазовор доштанд (16, 108). Аз байни ин гуна пасвандҳо дар чунин вазифа *-īd* феъл буда, дуи дигар камтар ширкат дошт: *varzīd*, *niyošīd* («шунид»), *tāzīd*, *vazīd*, *ēstādan*, *nihād*, *tarsīd*, *dānīst*.

Аз даврони сосонӣ то имрӯз дастае аз чунин феълҳо ҳам дар шакли анъанавӣ, ҳам ба гунаи минбаъд зухуркарда ба қор мераванд, вале гунаи анъанавии иддае аз масдарҳо ба ҳукми фаромӯшӣ рафтанд. Ин аст, ки онҳо дар назари аввал барои хонандаи имрӯза ношинос вонамуд мешаванд. Феълҳои чун *сахтан* «кашидан, вазн кардан» (як шакли *санҷидан*), *рахтан* «озурда шудан, дилтанг гаштан» (гунае аз *ранҷидан*), *бахтан* (шакле аз *бахшидан*), *лиштан* «забонро ба чизе молидан барои хӯрдани он» (шакле аз *лесидан*), *ҳахтан* «берун кашидан, берун овардан» (шакли дигари *ҳанҷидан*), *меҳтан* / *миҳтан* (гунаи дигари *мезидан*) ва даҳҳои дигар метавонанд мисоли чунин афъол бошанд.

Баъзеи чунин феълҳо дар гузашта баробари гардиши фаъл доштанишон гоҳо хусусияти сермаъноӣ зоҳир кардаанд. Масалан, феъли *муштан* яке аз шаклҳои *молидан* ба шумор рафта, дар ҳамин шаклаш Абӯисҳоқи Аъима онро ба маъноҳои зайл истифода намудааст:

1. молидан:

Магар молам ба пойи дунба дасте,

Ғараз аз муштани чанголам ин аст.

2. сириштан, хамир кардан:

Афсӯс бар он дунбаи парвор, ки бигдохт,

В-аз рағани он мо ду-се чангол бимуштем. (Аъима-6, 252)

Дар осори ниёгон бо ёрии пасванди *-ид* на танҳо аз асоси замони ҳозираи феъл, балки аз исму сифатҳо низ феълҳои сохта мешуданд, ки онҳо самтҳои мухталифи ҳаракату ҳолатро ифода мекарданд. Маълум мешавад, ки замони зухури чунин шаклҳо аҳди Сосониён ба шумор рафта, сабаби ба гардиш роҳ ёфтанишон ба вуқӯи таҳаввулотӣ сохторӣ дар забон марбут аст. Яъне дар ин даврон, ки забон аз сохтори таҳлилӣ (флективӣ) ба таркибӣ (аналитикӣ) рӯ овард, барои ифодаи кулли тобишҳои маъноии калима, инчунин шаклҳои грамматикӣ зарурати иваз намудани воситаҳои аналитикие гардид, ки дар даврони пешин бо шаклҳои азбайнрафтаи флективӣ баён карда мешуданд. Азбаски забон, аз як тараф, аз воситаҳои флективиӣ даврони бостон маҳрум гардид ва, аз ҷониби дигар, шаклҳои аналитикии баъдӣ ҳоло дар марҳилаи ташаккулёбӣ буд, лозим омад, ки барои қонеъ кардани талаботи забон дар ифодаи чунин вазифаҳои шаклҳои феълӣ тавассути ба пасванди *-ид* ҳамроҳкунии исму сифатҳо сохта шаванд (4, 25). Ин аст, ки дар осори ниёгон феълҳои сохта, аз қабилҳои *пуридан* «пур шудан, анбошта шудан» (аз сифати *пур*), *табоҳидан* «фосид шудан, зоеъ шудан» (аз вожаи *табоҳ*), *туришдан* «турш шудан» (аз калимаи *туриш*) зухур намуданд (6, 84, 102, 105).

Дар таърихи забони тоҷикӣ ҳодисаҳои сохта ба мушоҳида мерасанд, ки иддае аз вожаҳои қухан пас аз муддате ҳамчун унсурҳои луғавии мустақил дар алоҳидагӣ истифода намешаванд, аммо онҳо дар таркиби ин ё он калимаи сохта ё мураккаби забони адабӣ ё ғӯишӣ маҳфуз мемонанд ва сурати аслии онҳо барои хонанда пинҳон мемонад. Ба ҳайси далел ин ҷо зикр кардани воҳиди луғавии *чайб* ё *ҷеб* бамаврид аст, ки дар осори ниёгон дар ифодаи маъноҳои: 1. гиребон; 2. қисаи поёнтар аз гиребон дӯхташуда, бағалқиса истифода мегардид (19, ҷ.2, 769, 779). Вале имрӯз *чайб* ё *ҷеб* танҳо дар таркиби калимаи сохтаи *ҷебак* ба маънои «қиса» дар ғӯишҳои ҷанубии тоҷикӣ побарҷо мондааст (14, 162). Муҳаққиқон А. Ҷӯраев, Р.Л. Неменова ва Ҷ. Мурватов дар бораи калимасозии пасванди *-ак* мулоҳиза ронда, дар қатори вожаҳои *тутак*, *бувак* боз калимаи *ҷебакро* низ зикр карда овардаанд, ки «дар лаҳҷаҳои

мазкур дастае аз вожаҳое ба назар мерасанд, ки дар таркиби онҳо пасванди –ак дида мешавад; чунин вожаҳо бидуни пасванди –ак дар лаҳҷаҳои номбурда ҳамчун калимаи мустақил ба кор намераванд» (3, 80).

Чунин ҳодиса на танҳо дар доираи вожаҳои мансуб ба ҳиссаҳои номӣ ривоч дорад, балки ба калимаҳои ифодакунандаи амалу ҳолат низ хос аст. Агар таркиби луғавии забони ниёгон аз назари таҳлил гузаронида шавад, равшан хоҳад гардид, ки феълҳои фаровони аҳли илму адаби гузашта истифодакарда бо мурури замон ба таври алоҳидагӣ аз гардиш мондаанд, аммо онҳо ҳамчун ҷузъи калимаи мураккаб ё таркибҳо маҳфуз мондаанд. Ин гуна калимаҳо бунёди сирф эронӣ дошта, дар осори даврони пешазмелодӣ ва нахустасрҳои миёна ба ҳайси унсурҳои луғавии феълҳои гардиш доштанд. Феъли *охистан* “бархостан, баланд шудан” аз ҷумлаи чунин вожаҳост, ки асоси замони ҳозираи он-*охез* минбаъд дар таркиби *растохез* «бархостани мурдагон; рӯзи қиёмат ва маҳшар» маҳфуз мондааст. Сарчашмаи асоси замони ҳозираи *охистан ā-haiza*-и эронии бостон ва асоси замони гузаштааш идома аз *ā- hišta*- буда, оғозашон аз решаи *haiz*-«такон хӯрдан, ҷунбидан, бархостан» аст (6, 2).

Оҷастан (аз эронии бостон * *ā-yasta-*, аз решаи *yat-* «дар ҷои худ қарор додан, ҷой додан») аз феълҳои дигаре аст, ки ниёгон онро дар ифодаи маънои “коштани дарахт, нишондани ниҳол” мавриди истифода қарор додаанд, аммо он муддате чанд дар таркиби калимаи мураккаби *навоҷаст* («токистоне, ки дарахтҳои онро аз нав нишонда бошанд») гардиш карда, баъдан матрук гардид.

Ба силсилаи ин гуна унсурҳои луғавӣ метавон даҳҳо феъли дигар, амсоли *оҷадан / озадан / озандан* “сӯроҳ кардан; фуру кӯфтан” (асоси замони ҳозирааш дар таркиби вожаи *тироҷан, тироҷин* «ба тири бисёр сӯроҳшуда, ба тири бисёр задашуда»), *ошифтан / ошефтан* “барҳам задан, парешон кардан” (асоси замони ҳозирааш дар *танӯрошеб* «абзори оташи танӯро болокунанда») ва м. инҳо метавонанд мансуб бошанд.

Ин гуна феълҳо ба ҷуз он ки минбаъд имкони ҳамчун вожаи алоҳида истифодашавиашонро аз даст дода, ба сифати як ҳиссаи калимаҳои мураккаби мансуб ба ҳиссаҳои номӣ истифода шудаанд, инчунин ба ҳайси ҷузъи номии феълҳои таркибии номӣ низ метавонанд мавриди истифода қарор дошта бошанд. *Бохтан* аз ҷумлаи ҳамин гуна феълҳост. М. Ҳасандӯст *бохтан*ро ба маънои “бозӣ кардан” зикр намуда, дар хусуси маънои “мағлуб шудан”-ро ифодакунии он хомӯширо ихтиёр кардааст (22, ҷ.1, 350), Я. Мансурӣ ду маънои *бохтан*: 1.бозӣ кардан, машғул шудан, саргарм шудан; 2.аз даст додани пул ё моле дар қимор ва монанди он зикр кардааст (6, 55), М. Муин ба панҷ маъно: 1.зиён кардан дар қимор, бохтани чизе ба гарав; 2.талаф кардани тамом ё ҳиссае аз моли худ; 3.бозӣ кардан, машғул шудан; 4.варзидан, ишқ бохтан; 5. чарх додан истифода гардидани феъли мавриди таҳлилро ёдовар шудааст (11, ҷ.1, 434).

Ба гумони мо, дар таърихи забони тоҷикӣ дар қатори ду шакли феъли тазаккур-ёфта: *бохтан* ва *бозидан* инчунин гунаи *бойидан* низ шояд истифода гардида, баъдан аз шакли сеюми он-*бойидан* танҳо ҳиссаи *-бой* ҳамчун ҷузъи номии феъли таркибии *бой додан* боқӣ монда бошад. Дар ин маврид назари дигарро метавон тахмин кард, ки тибқи он вожаи *бой (додан)* бо калимаҳои *bháyatē, bibhēti* “тарсидан”, *bhītās*-и хиндии қадим ба маънои “тарсу”, *bayente*-и авестой ба маънои “тарсонидан, ба ҳарос андохтан” робита дорад. М. Фасмер иртиботи феъли русии *бояться*ро бо унсурҳои луғавии фавқ ишора мекунад (21, т.1, 204). Пас метавонад, ки *бой (додан)* бо феъли зикршудаи русӣ низ пайванде дошта бошад.

Феъли *таранҷидан*, ки ниёгон онро ба маъноҳои: 1. сахт дарҳам кашида шудан, фушурда шудан; 2. чин пайдо кардан ба кор бурдаанд (19, ҷ.2, 328), низ аз чумлаи унсурҳои луғавие аст, ки гузаштаи басо куҳан дошта, бо **trang*-и эронии бостон ва *drang*-и авестой ба маънои «мустаҳкам кардан, устувор кардан, бастан, часпонидан» иртибот дорад (18, 38). Ин феъл низ ҳоло ҳамчун чузъи номии феъли таркибии *таранг кардан* дар ифодаи маъноҳои: 1. сахт кашидан, ба сахт кашида шудан водоштан»; 2. бо исрор чизеро аз касе талаб кардан; миёнро таранг бастан, камарро сахт кашида бастан (20, ҷ.2, 312) гардиши фаъол дорад.

Бархе аз феълҳои эрониасти куҳан минбаъд асоси иддае аз исмҳои гардида, пас аз чанд муддати корбурд аз онҳо бо иловаи пасвандҳои алоҳидаи феълӣ такроран вожаҳои ифодакунандаи амалу ҳолат сохта шудаанд. Ин ҷо чун намуна метавон аз як феъли бостон- *jantaniy* “задан, куштан” ёдовар шуд, ки сарчашмааш *jan*- «задан, мағлуб намудан; кӯфтан; куштан» аст (24, т.4, 141; 22, ҷ.2, 965) ва он худ идомаи **ghan*-и ориёӣ ва **g^hhen-(ə)*- **g^hhon*- и забони фарсии хиндуаврупоист. Вожаи мавриди таҳлил дар аксари забонҳои хиндуаврупоии имрӯза ба шаклҳои вижа ва маъноҳои хоса ба кор меравад (21, т.1, 419). Калимаи зикргардида бо феъли *zan*- алоқа дошта, шакли масдарияш дар забони порсии миёна *zatan*- аст (16, т.3, 136). Бо решаи *jan*- ё *gan*- чузъи *захр*-и вожаи *позахр* / *подзахр* низ робита дорад. Бахшҳои *позахр* / *подзахр*ро метавон ба таври зайл шарҳ дод: форсии миёна *pādzahr*, эронии бостон *pāti-jadra*-, аз *pāti*- (пешванд), *jadra*- (< *jñ-dra* > форсӣ *захр*), аз решаи *gan*- «задан, куштан» (22, ҷ.2, 590).

Ҳиссае аз чунин унсурҳои луғавӣ агарчи “умр”-и тӯлонӣ дошта, сарчашмаашон ба эронии бостон ё даврони ориёӣ мерасанд, ба забонҳои мухталифи эронии куҳан ё миёна ворид гардида, нишонаҳои овозии он забонҳоро қабул кардаанд ва бо ҳамин гуна киёфҳои овозӣ ба забони тоҷикӣ роҳ ёфтаанд (4, 26). Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки асоси замони ҳозираи бештари чунин вожаҳо дар осори ниёгон бо нишонаҳои овозии забонҳои шарқиронӣ (суғдӣ), қисми дигар бо киёфҳои хос ба забонҳои шимолӣ-ғарбиэронӣ (портӣ) мавриди истифода қарор гирифтаанд. Чунончи, *андахсидан* “паноҳ гирифтани, паноҳ ҷустан” (сарчашмааш **ham-taxsa*-и эронии бостон буда, аз пешванди **ham*- ва асоси замони ҳозираи-*taxsa*- аст ва решааш *tak*- «давидан, тохтан» маҳсуб мешавад (6, 46-47). Ё асоси замони ҳозираи феъли *басечидан*, ки маънои “корҳоро ораста ва муҳайё кардан, тадорук кардан, ҳозир кардан”-ро дорад, **patsēc* (**pts*’*yc*)-и суғдӣ буда, он худ идомаи **pati-sācāya*-и эронии бостон аст (6, 64-65).

Ҳамин тавр, ба силсилаи ин гуна аносирӣ луғавӣ метавон боз афъолеро чун *афжулидан* “барангехтан, таҳризи кардан” (иктибос аз забонҳои шарқиронӣ), *алфагдан* “андӯхтан, чамъ кардан” (мансуб ба забони суғдӣ аст), *паюсидан* / *пайӯсидан* “чашм доштан, умед доштан” (аз *padbōs*-и портӣ ба маънои «тамоюл доштан, мушток будан»), *чопидан* “ғорат кардан” (аз *св*-и суғдӣ ба маънои «дуздидан, рабудан»), *хуфидан* “сурфа кардан” (зоҳиран, бо *у^в* «сурфа кардан»-и суғдӣ пайванд дорад), *гаршидан* “ҳашмноқ шудан, қаҳролуд гардидан”, (зоҳиран, бо *у^г* “таҳрик кардан, барангехтан”-и суғдӣ робита дорад) мансуб дониست.

Баъзан аз чунин забонҳои хеш ба забони форсӣ-тоҷикии даврони асримиёнагӣ ду калимаи ҳамгуни решаи мухталифдошта интиқол ёфтаанд. Масалан, бархе аз аҳли илму адаби гузашта дар осори худ ду феъли ҳамшакли *оругдан*ро ба кор бурдаанд, ки яке маънои «ҳарис шудан» ва дувумӣ «ошуфтани, ба ҳашм рафтани, ҳашмгин шудан»-ро дорад. Сарчашмаи ҳар ду вожа **ā-rydē* «ҳарис, озвар» буда, дар эронии бостон низ аз

нигоҳи нишони овозӣ шабеҳи ҳамдигар буданд (**ā-ruxtaka*-, мураккаб аз **ā* ва **ruxtaka*-), вале решаи *оругдан-1 raik*- «дӯст доштан, хуш омадан, писандидан», вале решаи *оругдан-2 raug*- «шикастан, ба ҳам рехтан» буд (6, 4-5).

Дар фарҳангномаҳои куҳан бархе аз аносири луғавие мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки онҳоро ҳоло дар забони форсии муосир пайдо намудан душвор аст, вале дар радифи шакли адабӣ дар забони зиндаи тоҷикӣ низ аз ҷумлаи луғоти ғаёл ба шумор мераванд. *Вожидан*, ки маънои «баёни ҳолат қардан, чигунагии саломатӣ қардан, гуфтан, суҳан қардан»-ро дорад, мисоли ин гуна феълҳо маҳсуб мешавад: Шайх Булҳасан, Шайх Бӯсаидро гуфт: “Суҳан бивоҷ, маро нисихате бикун (“Асрор-ут-тавҳид”). Асоси замони ҳозираи ин феълро луғатнигорон *вож* /*воҷ* “бигӯ” хисобиданд (2, 14, 20357).

Баъзе фарҳангнигорон мавриди истифода қарор надоштани унсуре луғавии *вожаро* дар осори қадими назму насри форсӣ ишора қарда, таъкид намудаанд, ки “дар даврони мутааххир сохта шуда ва ривоч ёфтааст” (22, ҷ.4, 2844).

Аммо бояд ёдовар шуд, ки калимаи тазаккурёфта сарнавишти куҳан дошта, идомаи *вҷа*-и эронии бостон аст (2, ҷ.14, 20397) ва аз решаи *vak* «гуфтан, суҳан гуфтан» сарчашма гирифтааст. Минбаъд дар осори ниёгон бо қиёфаи овозии хос ба забонҳои шимолиғарбии эронӣ (портӣ) қорбааст шуда, имрӯз низ ба гунаҳои вижа дар ҷанде аз забонҳои муосири эронӣ, монанди қурдӣ, толишӣ дучор меояд (22, ҷ.4, 2844).

Лозим ба тазаккур аст, ки феъли *вожидан* агарчи дар байни тоҷикон ба ҳамон гунаи асли дучор намеояд, вале ҳамчун ҷузъи феъли таркибии номӣ ба гунаи *виҷӣ-виҷӣ* (*виҷӣ-виҷӣ қардан* “сергапӣ қардан”) дар қардиш қарор дорад.

Чунон ки ишора қардид, дар таърихи забони тоҷикӣ бо сабабҳои айниву зеҳнӣ ба истилоҳ “феълҳои дубаҳра” зухур қарданд. Тақдири баъдии ҳар кадоми ин гуна феълҳо ба тарзи гуногун қараён қарид: иддае аз онҳо дар ҳар ду шакл, ҳиссаи дигар дар яке аз мувозиҳо пойдор монда, варианти дигар дар забони адабӣ матрук шуд, дар дастаи сеюм яке аз шаклҳо дар забони гуфтугӯӣ, вале ҳар ду гуна дар лафзи гӯишии мардум маҳфуз монданд. Чун “мушт-намунаи қирвор” ин ҷо ёдовар қардидан аз яке ҷунин феълҳо: *миштан*, *миштан миштан* ва *мезидан* бамақрид аст, ки дар осори ниёгон, ба хусус Хусравӣ, Анварӣ, Пури Баҳои Ҷомӣ истифода қардиданд (2, ҷ.13, 19424-19425). Аз байни ҷунин гунаҳо шакли *мезидан* ҳоси забони гуфтугӯӣ қардид (19, ҷ.1, 790), вале варианти *миштан* дар шаклҳои *миштан* / *мъштан* дар гӯиши ҷанубӣ (7, 451), *мештан* / *миштан* дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ (Ванҷ) ба таври қаровон истифода меқардад (5, ҷ.1, 248, 251).

Намоёндагони гӯиши ҷанубӣ феъли мазқурро ба ду маъно мавриди истифода қарор додаанд: 1. *мезидан*, шоқидан, пешоб қардан: Пагайӣ хестай, ки да ҷо-ш миштай-ёда йа ҷо изор-ш-а афтов қааст; 2. *маҷ.суҳани таҳқирӣ*: Мъштъм да ами қор-ът.

Мунқидан ё *манқидан* аз феълҳои дигаре аст, ки бо вучуди дар осори ниёгон ба таври ғаёл ба қор рафтаниш имрӯз ҳоси гӯишҳои алоҳидаи тоҷикӣ шудааст. Ромпурӣ феъли *манқидан*ро ҷунин эзоҳ додааст: «*Оҳиста* зеро лаб суҳан гуфтан» (13, ҷ.2, 310). М.Муин низ дар «Фарҳанги форсӣ» *манқидан*ро «*оҳиста* ва зеро лаб суҳан гуфтан» эзоҳ дода, шарҳи боқии онро ба феъли *ланқидан* ҳавола қардааст (11, ҷ.4, 4409). Таҳлили қорбурди баъдии *мунқидан* ё *манқидан* нишон меқардад, ки дар даврони баъдии инқишофи забони тоҷикӣ, аз ҷумла имрӯз ин воҳиди луғавӣ дар баъзе

лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳамчун ҷузъи номии феъли таркиби номии *минг-минг кардан* боқӣ мондааст.

Дар баъзе лаҳҷаҳои шимолии тоҷикӣ воҳиди луғавии *манқа* ба маънои “қаси забонаш лакнат дошта, нафари шахси суханаш бо душворӣ фаҳмшаванда” дучор меояд, ки он, ба эҳтимоли қавӣ, бо *мунгидан* ва *мунга* робита дорад. Дар забони тоҷикӣ ҳодисаи ба якдигар табдилёбии ҳамсадоҳои *г* ба *қ*, *к* ба *қ* бисёр дида мешавад: *деҳгон-деҳқон*, *лойқаҳ- лойқа*...Аз ин рӯ, метавон хулоса кард, ки *манқа* шакли арабишуда ё туркишудаи *манга* ё *мунга* аст.

Ба ин тарик, дар натиҷаи таҳлил ва қиёсу муқобалаи луғоти чунин фарҳангномаҳо бо сайри таърихӣ дастаи калони унсурҳои луғавӣ шинос шуда, роҳи пурпечухами инкишофи онҳоро ба таври равшан дар худ дарк мекунад, сабабҳои имтиёз пайдо намудани як шаклро аз болои гунаҳои дигар ҷустуҷӯ менамояд.

Дар бархе фарҳангномаҳои гузашта адади бештари чунин аносири луғавӣ, дар ҳиссаи дигар теъдоди ками онҳо ва дар дастаи сеюм шумори басо нодирашон маҳфуз мондаанд, ки онҳо муҳофизии беҳамтои маънавиёти халқи тоҷик ба шумор омада, аз ин ҷиҳат барои хонандаи имрӯза ҳамчун ҳазинаи ғании луғатомӯзӣ хидмат мекунанд.

Нихоят, вақте ки кас бо ин гуна луғоти қомуҷӯи қуҳан ошноӣ пайдо мекунад ва онро бо таркиби луғавии забони ҳозираи тоҷикӣ қиёс менамояд, аз бурду боҳти забони тоҷикӣ дар тӯли садсолаҳо ба хубӣ огоҳӣ пайдо карда, дар сурати вучуд доштани камбудии дар ин самти забонамӯзӣ баҳри нерӯманд кардани забони худ мекушад.

Феҳристи осори таҳқиқӣ ва сарҷамномаҳо

1. Боқирӣ М. Таърихи забони форсӣ. -Техрон: Нашири Қатра, 1375, - 207 с.
2. Деҳхудо А. Луғатнома. Техрон, 1373. Ҷилди 4, -С.4623-6170; ҷилди 13, -С.185187-20138; ҷилди 14, - С.20139-21149.
3. Дҷураев Г., Неменова Р.Л., Мурватов Д.ж. и др. Южные говоры таджикского языка. Том 1. –Душанбе: Дониш, 2013. -370 с.
4. Каримов А. Масдарҳои дубаҳраи забони тоҷикӣ // Мактаби советӣ. 1973, №5. –С.22-27.
5. Қосимӣ М. ва дигарон. Фарҳанги масодирӣ забонҳо ва гӯишҳои эронии Тоҷикистон. Ҷилди 1. Душанбе, 1376. - 270 с.
6. Мансурӣ Я., Ҳасанзода Ҷ. Баррасии решашинохтии афъол дар забони форсӣ. Зери назари Баҳмани Саркоротӣ. -Техрон: интишороти Фарҳангистон, 1387. – 367 с.
7. Мансурӣ М., Ҷӯраев А., Бердиев Б. Фарҳанги гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. – Душанбе: Пажӯҳишигоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати Ҷумҳурии Исломии Эрон дар Тоҷикистон, 2012. - 946 с.
8. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосирӣ тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. - Душанбе: Девашиш, 2007. - 254 с.
9. Маҷидов Ҳ. Сеҳри сухани форсии тоҷикӣ (мақолаҳои мунтахаб). –Душанбе: Матбааи ҶДММ “Дақиқӣ”, 2014. – 351 с.
10. Муин М. Авомили фасоди луғат // Луғатнома. Муқаддима. Зери назари М. Муин ва С. Ҷ. Сайидӣ. Техрон, 1373. –С.33-35.
11. Муин М. Фарҳанги форсӣ. –Техрон: Муассисаи интишороти “Амири Кабир”, 1375. Ҷилди 1, -С.1-1472; ҷилди 4, -С.4241-5277.

12. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотев. – Душанбе: Адиб. Ҷилди 1, 1993, 416 с.; ҷилди 2, 2004, 424 с.; ҷилди 3, 2014. - 398 с. Таҳияи матн, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров.
13. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-лугот. – Душанбе: Адиб. Ҷилди 1, 480 с.; ҷилди 2, 416 с. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров.
14. Неменова Р.Л., Ҷӯраев Ф. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (фонетика, лексика). Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 328 с.
15. Пури Ҷаводӣ. Ҳикмати динӣ ва тақаддуси забони форсӣ // Бӯйи чон. Мақолаҳои дар бораи шеъри ирфонии форсӣ. - Техрон: Интишороти маркази донишгоҳӣ. Чопи аввал, 1372. – С.1-37.
16. Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. Среднеперсидский язык / Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С.6-146.
17. Расторгуева В.С. Эдельман Дж.И. Этимологический словарь иранских языков. - М.: Издательская фирма «Восточная лит-ра», РАН, Том 1, 2000. - 326 с.; том 2, 2003, - 501 с.; том 3, 2007. – 492 с.
18. СаймиДДинов Д. Пажӯҳишҳои забониносии. - Душанбе, 2013. - 207 с.
19. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия. Ҷилди 1, 951 с.; ҷилди 2, 949 с. Дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ.
20. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2008. Ҷилди 1, 949 с.; ҷилди 2, 944 с. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон.
21. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.1, - М.: Прогресс, 1986. – 573 с.
22. Ҳасандӯст М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ. – Техрон: Нашири осор. Ҷилди 1, -С.1-586; ҷилди 2, -С.587—1410; ҷилди 4, -С.2081-2955.
23. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. – Душанбе: Ирфон, 1985, 364 с.
24. Эдельман Дж.И. Этимологический словарь иранских языков. - М.: Издательская фирма «Восточная лит-ра», РАН, Том 4, 2011. - 415 с.; том 5, 2015. -565 с.

Reference Literature:

1. Bokiri M. The History of the Persian Language. – Tehran: Drop, 1375 hijra. – 207 pp.
2. Dehhudo A. Dictionary. Tehran, 1373 hijra. V.4. – pp. 4623-6170; B, 13. – pp. 185-187 – 20138; V. 14. – PP. 20139 – 21149.
3. Djurayev G., Nemenova R. L., Murmatov Dj. et alia. Southern Vernaculars of the Tajik Language. V. 1. – Dushanbe: Knowledge, 2013. – 370 pp.
4. Karimov A. Double Infinitives of the Tajik Language // Maktabi Soveti (Soviet School), 1973, N5. – PP. 22-27/
5. Kosimi M. et alia. The Dictionary of Infinitives of Iranian Languages and Vernaculars of the Tajik Language. V. 1. Tehran, 1367 hijra. – 270 pp.
6. Mansuri Ya., Hasanzoda Dj. Researches on Etymology of Verbs in the Persian Language. Under the editorship of Bakhman Sarkoroti. Tehran: publishing-house of “Farhanghiston” Academy, 1367 hijra. – 367 pp.
7. Mansurov M. Djurayev A., Berdiyev B. The Dictionary of Southern Vernaculars of the Tajik Language. – Dushanbe: Researching Institute on Tajik Culture under the Iranian Embassy in Tajikistan. 2012. – 946 pp.

8. Madjidov Kh. *Modern Tajik Literary Language. V.1. Dictionary.* Dushanbe: Devashtich, 2007. – 254 pp.
9. Madjidov Kh. *Magic of a Tajik-Persian Word (selected articles).* – Dushanbe: “Dakiki” Assoc. Ltd, 2014. – 351 pp.
10. Muin M. *Word Spoiled by Common Parlance // Dictionary. Preface.* Under the editorship of M. Muin and S. Dj. Sayidi. – Tehran, 1373 hijra. – PP. 33-35.
11. Muin M. *Persian Dictionary.* – Tehran: The Great Emir, 1375 hijra. V.1. – pp. 1-1472; V. 4. – PP. 4241 – 5277.
12. Mukhammadkhusayni, Burhon. *Burhon the Resolute.* – Dushanbe: Man-of-Letters. V.1, 1993. – 416 pp.; V.2, 2004. – 424 pp.; V.3, 2014. – 398 pp. Preparation of the texts of appendices, commentaries and indices by A. Nurov.
13. Mukhammad Hiyosuddin. “Ghiyas-ul-Lugot” (Ghiyos’ dictionary). – Dushanbe: Man-of-Letters. V.1. – 480 pp.; V.2. – 416 pp. Preface, Appendix, Commentaries, Indices by A. Nurov
14. Nemenova R. L., Djurayev H. *Southern Vernaculars of the Tajik Language (phonetics, lexis).* V.1. – Dushanbe: Knowledge, 1980. – 328 pp.
15. Djavodi Puri. *Religious Wisdom and Sanctity of the Persian Language // Soul Aroma. Articles on Persian Mystical Poetry.* Tehran: University Center publishing-house. The first edition. 1372 hijra. – PP. 1-37
16. Rastorguyeva V. S., Molchanova Ye. K. *Middle Persian Language // Foundations of Iranian Linguistics. Middle Iranian Languages.* – M.: Science, 1981. – PP. 6-146.
17. Rastorguyeva V.S., Edelman Dj. I. *Etymological Dictionary of Iranian Languages.* – M.: “Oriental Literature” publishing firm, Russian Academy of Sciences. V.1, 2000. – 326 pp; V.2, 2003. – 501 pp.; V.3, 2007. – 492 pp.
18. Saymiddinov D. *Linguistic Explorations.* – Dushanbe, 2013. – 207 pp.
19. *Tajik Language Dictionary.* – M.: Soviet Encyclopedia. – Dushanbe, 2008. V.1. – 949 pp.; V.2. – 949 pp. Under the editorship of M. Sh. Shukurov, V.A. Kapranov, R. Khoshim, N.A. Masumi
20. *Interpretation Dictionary of the Tajik Language.* Dushanbe, 2008. V.1. – 949 pp; V.2. – 944 pp. Under the editorship of S. Nazarzoda, A. Sanghimov, S. Karimov, M. H. Sulon.
21. Fasmer M. *Etymological Dictionary of the Russian Language. V.1.* – M.: Progress, 1986. – 573 pp.
22. Hasandust M. *Etymological Dictionary of the Persian Language.* – Tehran: Edition of Different Compositions. V.1. – pp. 1-158; V.2. – pp. 578 – 1410; V.4. – PP. 2081 – 2955
23. Shukurov M. *Certain Time and Certain Place for everything.* – Dushanbe: Cognition, 1985. – 364 pp.
24. Edelman Dj. I. *Etymological Dictionary of Iranian Languages.* – M.: “Oriental Literature” publishing firm, RAS, V.4, 2011. – 415 pp.; V.5, 2015. – 565 pp.